

Inhoud

Woord vooraf	7
1 Hemel en hel: feit of fictie?	9
2 Hemel en hel: een illusie?	21
3 Hemel en hel verbeeld	34
4 Hemel en hel in het Oude Testament	45
5 Hemel en hel in het Nieuwe Testament	56
6 Is de hemel verbleekt?	65
7 Fantaseren noch speculeren	85
8 Met twee woorden spreken	96
9 Wat verwacht ik?	108
Eindnoten	124

Woord vooraf

‘Hemel en hel in prediking en pastoraat’. Dat was de opdracht voor het schrijven van dit boekje. De achterliggende vraag is deze: gaat het vandaag in de kerk en onder christenen minder dan eerder over zowel het een als het ander? Zijn hemel en hel verdwenen achter de horizon? En welke plaats hebben deze beide werkelijkheden in ons persoonlijk leven? Waren we vroeger misschien te veel op het hiernamaals gericht en zijn we nu te veel met het hiernumaals bezig? Als waar is wat wel beweerd is, namelijk dat een te sterke focus op de hemel zou leiden tot minachting van de aarde, geldt wellicht ook het omgekeerde.

Alle eeuwen door hebben hemel en hel mensen beziggehouden. Niet alleen theologen, ook woord- en beeldkunstenaars en filmmakers.

Voor de ‘moderne’ mens hebben hemel en hel afgedaan. Beide liggen overlang in scherven.

En toch... hoe gesecculariseerd de West-Europese cultuur ook mag zijn, de vraag of het bestaan na de dood ophoudt, blijft de ontkerstende mens bezetten. De belangstelling voor esoterische en spirituele thema’s, boeken en magazines is daarvoor een betrouwbare graadmeter.

Kennelijk is er een onuitroeibare verwachting dat er ‘iets’ komt na de dood. De term *hiernamaals* als samentrekking van *hier* en *nogmaals* laat tegelijkertijd veel open.

Een verhaal apart zijn de 'bijna-doodervaringen'. Auteurs die schrijven uit eigen ondervinding, zien hun boeken als warme broodjes over de toonbank gaan.

Als we eenmaal aan de slag gaan met het onderwerp 'hemel en hel', blijkt het terrein bijna onmetelijk en nauwelijks af te grenzen. Bij alle ernst die het spreken over dit thema veronderstelt, is het ook een uitermate boeiend onderwerp. Toch gaat het in dit boekje wel steeds weer om de persoonlijke toespitsing.

Hemel en hel. Jezus heeft over beide vaak en vooral indringend gesproken.

In een van beide zullen wij straks zijn om er onze verdere toekomst door te brengen.

Hemel en hel: feit of fictie?

Bestaat dat echt?

In de zomer van 1975 begon ik met mijn eerste baan. Dat was bij de Plantenziektkundige Dienst, afdeling Assen. Enkele maanden later deed zich een buitenkansje voor. In de staf van de Botanische Tuinen in Wageningen was een vacature. Ik solliciteerde en werd aangenomen bij wat toen nog Landbouwhogeschool heette en vandaag Wageningen University. Met dank aan een bevriende collega vond ik onderdak in het Betuwse Randwijk, tot dan toe voor mij een volslagen onbekend oord. Een dorp tegen de Rijndijk aangeplakt met nauwelijks meer dan duizend zielen. Iedereen hoorde er nog bij de kerk, rooms-katholiek, gereformeerd dan wel hervormd. Kerkelijk leven en verenigingswerk bloeiden er. 'Import' woonde er nauwelijks. Bijna iedereen was autochtoon.

Mijn eerste kerkgang in Randwijk deed mij haast van schrik en verbazing uit de bank tuimelen. Naar plaatselijke gewoonte werden ook die zondagochtend de namen bekendgemaakt van de leden die in die week huisbezoek van de broeders kerkenraad mochten verwachten. Zonder een spier te vertrekken las de

dominee af dat dinsdagavond twee gezinnen in ‘De Hel’ zouden worden bezocht. Later begreep ik dat de buurtschap tussen Randwijk en Opheusden deze merkwaardige naam droeg. Minstens zo bizar was de naam van de straat die ernaartoe voerde vanuit het dorp, de Bredeweg.

Je zult op de vraag ‘Waar woont u?’ maar moeten antwoorden met: ‘In De Hel’. In Zuidwest-Friesland bestaat overigens ook een buurtschap dat onder eenzelfde naam gebogen gaat. In vroegere perioden wel ‘De grote Hel’, of ‘De rode Hel’ genoemd. Dat laatste zou te maken kunnen hebben met de politieke voorkeur van de veelal arme bewoners, schat ik voorzichtig in. Taalkundigen vermoeden dat de Friese ‘Hel’ afgeleid is van het woord ‘hellen’. Dat zou dan duiden op een plaats waar turven gedroogd worden, een proces dat wel ‘hellen’ genoemd werd.

Terwijl ik over deze eigenaardige plaatsnamen schrijf, schiet mij nog een bijzonderheid te binnen. De grootouders van mijn vrouw dreven ooit een kleine agrarische onderneming in Oosterbeek. Hun idyllische hofstede lag aan de voet van de Hemelse Berg. Wonen bij of op de Hemelse Berg klinkt nog altijd lieflijker dan wonen in De Hel.

Het woordje ‘hel’ in veel plaatsnamen refereert volgens taalkundigen aan laaggelegen, drassig gebied. Zoals bijvoorbeeld in de plaatsnaam Helmond. Het ‘Hellegat’, een deel van het Haringvliet, zal zijn naam danken aan de verraderlijke getijdenstromingen die menig schip fataal werden. ‘Hel’ heeft al met al ook in deze en andere verbanden geen gunstige klank.¹

Een college

Het is inmiddels alweer enkele decennia geleden dat ik theologie studeerde aan de Utrechtse Universiteit. Bij het college ‘vergelijkende godsdienstwetenschappen’ trof het me dat mensen van oude tijden af hun doden met rituelen omgeven. Nog meer

trof het me dat er wereldwijd scheppings- en zondvloedverhalen bestaan. Gaan die verhalen terug op een gemeenschappelijke bron? Is de bijbelse zondvloedgeschiedenis in soms sterk verbasterde vorm toch overal doorverteld? Vakmannen zullen die gedachte van de hand wijzen, maar frappant is het zeker.

Ook de dood en de vraag óf er een bestaan na de dood is, brengen allerlei culturen op één punt samen. Hoe verschillend ook, er is een universele verwachting. Sterven betekent niet ophouden te bestaan, maar van plaats wisselen in het grote universum. Verhuizen zogezegd. Anders gezegd: de dood markeert een grens. De op zichzelf weinigzeggende term *hiernamaals* maakt wel duidelijk dat ons bestaan hier op aarde op een dag afloopt. Over de inhoud van wat daarna komt, zegt het woord verder niets. Het is niet meer dan een poging aan te geven dat sterven niet betekent dat daarmee alles voorbij is. De grafgraven die men in uiteenlopende culturen aan de gestorvenen meegaf en meegeeft, zijn daar de stille getuigen van.

Alomtegenwoordig is de verwachting van een leven na de dood in vrede en met voldoende bestaansmiddelen. Het hiernamaals is in ieder geval beter dan het hiernumaals, maar misschien niet voor iedereen.

Zo werd de toegang tot het 'zalige' hiernamaals in de beleving van de oude Egyptenaren bewaakt door de god Anubis – heerser over de onderwereld – die de zielen van de gestorvenen weegt. Geen dode ontkomt aan het dodengericht van de god Osiris. Een deugdzame levenswandel is voorwaarde voor het voortbestaan in het hiernamaals. In het gericht gaan 42 rechters een lijst van evenveel zonden na. Ten slotte wordt het hart van de overledene gewogen. Hij is verloren als de weegschaal naar de verkeerde zijde doorslaat. Dan sterft hij voor de tweede maal. In christelijke bewoordingen gezegd: wee degene die te licht bevonden wordt. Maar wie vrijgesproken wordt van schuld, leeft voort in een soort van Luilekkerland, het loon voor een deugzaam leven.

In de Egyptische ‘hel’ heersen ellende en verschrikking. Het goede ontbreekt er. De antieke wereld kende als rouwritueel ook de dodenmaaltijd. Joden en christenen hebben deze gebruiken van hun rituele geladenheid ontdaan. Zo is de ‘dodenmaaltijd’ op veel plaatsen blijven voortbestaan, weliswaar zonder enige religieuze betekenis, maar wel als afsluiting van de begrafenisplechtigheid. In Brabant als de befaamde Brabantse koffietafel, die door pastoor, kapelaan of begrafenisleider wordt geopend met de woorden: ‘Heer, zegen het voedsel dat wij door uw mildheid ontvangen en moge de ziel van de overledene in vrede rusten.’

Voorvaderlijk geloof

Dat ook onze verre voorouders in een bestaan na de dood geloofden, wordt gedemonstreerd door de aanwezigheid van wapens op grafplaatsen. Daarmee konden de jacht en de strijd na de dood worden voortgezet. Er was een wijdverbreid geloof in een onzichtbare wereld die de zichtbare omgaf.

Op de lagere school vertelde meester of juf ons van Germanen en hun religieuze overtuiging. Van Wodan en diens echtgenote Frya. Strijders die een eervolle dood stierven, gingen naar het Walhalla, de eeuwige jachtvelden. Daar streden ze dag aan dag op leven en dood. ’s Avonds zaten ze met Wodan aan het feestmaal, dronken bekers vol ‘mede’ – honingwijn – die eeuwig leven schenkt, en genoten van het geroosterde zwijn Sürimner. Tegelijkertijd werden hun kwetsuren verzorgd door Walküren, goddelijke maagden. Wie een laffe dood stierf, dat wil zeggen buiten de strijd, vond in de onderwereld zijn bestemming. Deze bevond zich diep in de aarde en was het domein van de godin Hel(!). Een duister en nevelig domein.

Grieken en Romeinen geloofden eveneens in een voortbestaan na de dood. Alleen de ingewijden in de mysteriën van de godsdienst brachten het er goed van af. Alle anderen werden verwe-

zen naar de onderwereld, de Hades, een koud en akelig oord. Niet zonder reden 'het schaduwrijk' genoemd.

In de *Odyssee*, het grote heldendicht dat Homerus ons naliet en dat vermoedelijk dateert uit de achtste eeuw voor Christus, wordt verteld dat de toegang tot de onderwereld gemarkeerd wordt door de rivier Acheron en de Styx met het water der verschrikking. De veerman Charon zet de doden over naar het hiernamaals. De oever van het Dodenrijk wordt bewaakt door de helhond Cerberus. Wie hier binnengaat, keert nooit meer terug. Het is een oord met wel een ingang, maar zonder uitgang.

In het vierde boek van de *Odyssee* weet de dichter van het bestaan van een land vol van gelukzaligheid. Het leven is er ronduit aangenaam. Sneeuw noch regen, noch eindeloze winters maken het bestaan er moeizaam. Dit zijn de Elysische velden, de tegenpool van het leven in de onderwereld. De dood bestaat hier niet meer. Men zou het een paradijs kunnen noemen. De goden beslissen wie zij hiertoe toegang verlenen.

In de *Reisgids voor het hiernamaals*², een cultuurhistorisch overzicht van het denken, de eeuwen door, over wat na de dood komt, passeren allerlei overtuigingen de revue. Er blijkt geen volk zonder religie en toekomstverwachting te zijn (geweest). Of het nu gaat over de Siberische Sjamanen, of de Azteken en Inca's in respectievelijk Midden- en Zuid-Amerika, de Delaware-indianen in de Verenigde Staten, de Kelten in Noordwest-Europa of natuurvolkeren in Afrika, allen hebben verwachtingen voor het moment dat de grens gepasseerd wordt die leven en dood van elkaar scheidt.

Er bestaat dus een wijdverbreid geloof in een voortbestaan na dit leven, met voorstellingen die zowel optimistisch als pessimistisch gekleurd kunnen zijn. Een verwachting die vandaag nog altijd gedeeld wordt door Joden, christenen en mohammedanen, met daaraan gekoppeld het oordeel van God, dat gaan zal over levenden en doden. Alle drie de stromingen zijn overtuigd van een laatste dag, de oordeelsdag.

En wij...?

Al vijftig jaar neemt het kerkbezoek in Europa en ook in Nederland af. En hoewel steeds minder mensen zich christen noemen, gelooft toch 53 procent van de bevolking nog altijd in een leven na de dood. Van hen denkt tien procent zijn familie en vrienden terug te zien. Daartegenover leert een steekproef onder de bevolking dat 28 procent gelooft dat het bij de dood over en uit is, maar 19 procent twijfelt daar weer aan. Deze gegevens zijn gebaseerd op onderzoek dat in 2014 door politicoloog André Krouwel en godsdienstpsycholoog Joke van Saane van de Vrije Universiteit plaatsvond, in opdracht van dagblad *Trouw*. Een kwart (25 procent!) van de bevolking noemt zich atheïst, zeventien procent gelooft in het bestaan van God en zestig procent zit daar ergens tussenin. Die laatsten zijn de 'ietsisten' of agnosten, mensen die veronderstellen dat er wel iets moet zijn als een hogere macht of kracht. Voor deze groep bedacht Joep de Hart, hoogleraar aan de Protestantse Theologische Universiteit en onderzoeker bij het Sociaal Cultureel Planbureau, de term 'zwevende gelovigen'. 'Net als zwevende kiezers bekijken ze per situatie waar ze geloof in hebben of vertrouwen aan hechten.' Het aantal jongeren dat zichzelf gelovig noemt, ligt in het onderzoek van Krouwel en Van Saane iets hoger dan onder ouderen. De tijd van 'dood is dood, een mens is niet meer dan materie', lieten we al enige decennia achter ons. Juist onder de 'ietsisten' is geloof in een hiernamaals springlevend. Dat verklaart wellicht de grote belangstelling voor oosterse religies en spirituele ervaringen. Het populaire tijdschrift *Happinez* geeft een goede indruk van de 'nieuwe spiritualiteit'. Dat het voorziet in een behoefte, blijkt wel uit de grote oplage. Volgens de website van het magazine waren er in 2014 180.000 abonnees en meer dan een half miljoen lezers. Vooral hoogopgeleide vrouwen lezen het blad.

Crucifixen en kruisen verdwenen, maar boeddhabeelden, geheimzinnige stenen en andere relikwieën vulden het vacuüm op dat zij nalieten. Velen zijn geïnteresseerd in het bovennatuurlijke. In esoterische bewegingen, goeroes en occulte praktijken. Publicaties en televisie-uitzendingen waarin mensen aan het woord komen die 'even' over de grens 'wipten' en naar eigen zeggen een ogenblik in het hiernamaals verbleven, kunnen rekenen op waardering en grote belangstelling (meer daarover in hoofdstuk 7).

Ook het geloof in reïncarnatie heeft zijn aanhangers in een moderne ontkerstende samenleving. Het is mogelijk om – al dan niet onder hypnose – terug te keren naar vorige levens. Dat hoeft kennelijk nog niet eens beperkt te blijven tot het eigen leven. Zo vond de dochter van de bekende televisiester Willeke Alberti haar gestorven opa Willy Alberti terug in haar hond Mickey.³

Meer dan veertig procent van de Nederlandse bevolking hecht geloof aan zogenaamde occulte fenomenen als geestverschijningen, helderziendheid en voorspellingen. En dat zijn cijfers van meer dan een kwart eeuw geleden.⁴ Hoewel er geen statistische gegevens beschikbaar zijn, lijkt de belangstelling voor de engelenwereld in onze tijd eerder toe dan af te nemen. Die interesse zou weleens meer met New Age dan met het christelijk geloof te maken kunnen hebben. Een expositie rondom dit thema in 2006/7 in het Utrechtse museum voor religieuze kunst, het Catharijneconvent, werd een topper.

Vier procent?

Dat nog altijd een meerderheid van de bevolking zegt te geloven in een leven na de dood, zou – zo vermoeden onderzoekers – te maken hebben met een diepgeworteld verlangen naar onsterfelijkheid en de weigering zich neer te leggen bij zijn lot. 'De fantasie over een hiernamaals dempt de angst voor de ultieme

leegte. Je bent niet alleen en alles komt goed.’ Dat zou volgens schrijfster Anna Enquist een antwoord kunnen zijn op het verlangen naar een hiernamaals.⁵ Of... is er sprake van een heimwee naar wat verloren ging: het leven van voor de zondeval? En uiteindelijk van een verlangen dat alleen met God vervuld kan worden?

Ondertussen ‘knutselen’ velen hun eigen hemel in elkaar, zoals men ook zelf bepaalt wát en hóé men gelooft. Volgens Krouwel en Van Saane zegt nog slechts vier procent van de geënquêteerden in de hel te geloven en dat is wel een absurd laag aantal. Temeer omdat het in 1967 nog om 32 procent van de Nederlanders ging die het bestaan van een hel serieus nam. In onderzoek dat in 2002 verricht werd in opdracht van de Evangelische Omroep (EO) en het *Nederlands Dagblad* (ND) ging het om 25 procent van duizend ondervraagde Nederlanders.

Dat kerkelijk betrokken mensen hierin duidelijk verschillen van niet-kerkelijken, verbaast niet. Toch gelooft ook van de eerste groep niet meer dan 58 procent in het bestaan van de hel. Daarentegen gelooft 88 procent dat er een hemel is. Onder de groep die niet of nauwelijks een kerkdienst bezoekt, gelden percentages van respectievelijk tien en twintig procent. Uiteraard is er verschil tussen de verschillende kerkverbanden. Van de zich evangelisch noemende christenen was honderd procent overtuigd van het bestaan van de hemel en 79 procent van het bestaan van de hel. Van de bevindelijk-gereformeerden zei 93 procent dat er een hel bestaat. Uit de onderzochte groep gaf slechts een enkeling aan de hel als uitgangspunt te nemen in het gesprek met niet-christenen.

Rooms-katholieken en leden van de Protestantse Kerk in Nederland geloven het minst in het bestaan van de hel. Zij gaan er in meerderheid wel van uit dat er leven is na de dood.

Aanleiding voor het onderzoek van de EO en het ND was de discussie over de vraag of de hel een plaats van eeuwigdurend straflijden is of dat mensen na de dood een tweede kans krijgen.

Van degenen die zeggen in het bestaan van de hel te geloven, gaf zestig procent aan te verwachten dat het uiteindelijk goedkomt voor heel de mensheid. Daarover meer in hoofdstuk 9.

Hel en hemel ontkerstend

De ontkerstening ten spijt spreken hemel en hel vandaag volop tot de menselijke verbeelding. Om het weerzinwekkende van de slag aan de Berezina te beschrijven, waar Napoleon met zijn uitgeputte en uitgehongerde leger in 1812 de vernietigende slag werd toegebracht, koos Bart Funnekotter voor de metafoor 'de hel': *De hel van 1812. Nederlanders met Napoleon op veldtocht in Rusland*. Van de Elfstedentocht die in barre weersomstandigheden gereden werd in de winter van 1963, kwam later een film uit onder de titel *De hel van '63*. En toen Selma Leyensdorffer over de gruwelijke ervaringen van de vrouwen van Srebrenica schreef, kon ze die alleen nog maar vergelijken met wat de hel zou moeten zijn. De dagboekantekeningen die de Joodse gevangene Zalmen Gradowski maakte in Auschwitz, verschenen later in boekvorm onder de titel *In het hart van de hel*. Het is niet moeilijk om deze voorbeelden met vele andere uit te breiden.

Hoe snel wordt het woordje 'hel' niet in de mond genomen om de ernst van iets te illustreren. Het gaat in kranten en andere nieuwsitems, maar niet minder in menig gesprek, over 'leven dat een hel' is, waarmee het doorstaan van helse angsten of pijnen wordt bedoeld.

In een vraaggesprek met *Volzin*⁶ merkt theoloog en hoogleraar dr. Erik Borgman op dat de hel overal om ons heen is. 'Wie wil weten hoe het er daar aan toegaat, kan kiezen uit een enorme hoeveelheid beschrijvingen door overlevenden van de vernietigingskampen van de nazi's, van Stalins goelag en van de talloze imitaties hiervan in onze wereld tot op de dag van vandaag. Dat

niettemin steeds minder mensen in de hel geloven, vind ik om die reden eigenlijk onbegrijpelijk.’

Ds. Jacobus Overduin ervoer beide tijdens zijn gevangenschap door de nazi's in de oorlog. Zijn openlijk verzet tegen de Duitse bezetter, in niet mis te verstane woorden, bracht hem via Kamp Amersfoort uiteindelijk in Dachau. Van de bijna zeventig mensen die gelijktijdig werden weggevoerd, overleefden slechts drie de verschrikkingen. Overduin schreef over zijn kampervaringen in het boek dat hem alom bekend maakte: *Hel en hemel van Dachau*. Hel en hemel leven niet alleen voort in het dagelijks spraakgebruik, zij zijn ook verworpen tot onderdeel van de vermaakcultuur. Hel en hemel als entertainment. In de nazomer van 2015 vond in Vlaardingen een dansfeest plaats dat werd aangekondigd als *Heaven Outdoor*. Het evenement werd aangeprezen met slogans als ‘een kijkje nemen in het hiernamaals’. En: ‘een dag feesten met de mooiste engeltjes’.

In moderne kookboeken kan men terecht voor zogenaamde ‘duivelse’ of ‘helse’ spijzen, getuige gerechten als ‘sauce diable’, ‘devilled eggs’ en ‘duivelse kip’. Wat die gerechten gemeen hebben, is een zekere mate van pittigheid.

Een wel heel vreemde kop plaatste *Trouw* boven een artikel dat de vogelrijkdom van ‘vogelparadijs’ (!) Texel beschreef. ‘Wadwachter in hemelse herrie.’ Het verhaal ging over duizenden grote sterns die krijsend af en aan vliegen, ‘akoestisch terzijde gestaan door tientallen kokmeeuwen, visdiefjes en scholeksters.’

Heilbrenger of onheilsbode?

Een interessante gedachte werpt Hans Snoek op.⁷ Hij meent dat de teloorgang van het besef van hemel en hel in de westerse samenlevingen ertoe leidde dat mensen hun heil zijn gaan zoeken bij de medische wetenschap. Hij baseert zich daarbij op onderzoek (1993) van de socioloog M.B. ter Borg, die conclu-

deert dat de medische wetenschap in zekere zin de rol van de traditionele (lees: christelijke) religie heeft overgenomen. De dokter in de plaats van God. Onze tijden zijn niet meer in Gods hand, maar in die van de dokter. Wanhopig klampen zieken zich soms vast aan de arts. Men hoopt dat de snelle ontwikkeling van steeds weer nieuwe medicijnen en technieken levensverlengend, zo niet levensreddend zijn.

Wetenschap en technologie spelen een haast religieuze rol in de 'moderne' samenleving. Groot is de teleurstelling wanneer zij niet brengen wat van hen verwacht werd. Heeft Ter Borg gelijk met zijn bewering dat in onze samenleving geloof in de medische technologie het won van het geloof in een leven na dit leven? Helemaal ongelijk heeft hij zeker niet, als hij eraan toevoegt dat bij een geslaagde behandeling de dokter lof wordt toegezwaaid, maar dat hij bij falen kans loopt met pek en veren beladen te worden. Ter Borg schrijft⁸: 'In dat opzicht verschilt de technologie niet van andere echte of valse heilbrengers, of ze nu Jezus heten of Adolf Hitler. Het hosanna/kruisigt hem klinkt minstens zo vaak.'

Ter afsluiting van dit hoofdstuk een aantal regels uit een liedje van de domineeszoon en cabaretier Freek de Jonge, dat in 1997 de eerste plaats van de top 40 haalde. Geeft het misschien stem aan een algemeen gevoel in onze maatschappij ...?

Of je Christen, Hindoestaan bent, Islamiet of Jood.
Er is leven, er is leven na de dood

Zet dus je tentje op in Mekka, bid vol vuur
Allah is groot,
er is leven, er is leven na de dood

Na de dood. (Na de dood)
Na de dood. (Na de dood)

Er is leven,
er is leven na de dood.

Laat het milieu de kolere krijgen
leve de CO₂-uitstoot
Er is leven, er is leven na de dood.

Rij dus rustig door oranje,
en geef extra gas bij rood.
Er is leven, er is leven na de dood.

Na de dood. (Na de dood)
Na de dood. (Na de dood)
Er is leven,
er is leven na de dood.

Volgens m'n vader in de hemel, is het alle dagen feest.
En m'n vader kan 't weten, want die is er geweest

(..)

Heb je je doodsangst overwonnen,
is 't alle dagen feest.
Dus vandaag maar vast begonnen,
voor je 't weet ben je er geweest.

(..)

Er is leven, er is leven na de dood.

Na de dood. (Na de dood)
Na de dood. (Na de dood)
Er is leven, er is leven na de dood. 2x

Er is leven, er is leven na de dood 2x